

Kvantna ekonomija

Rezime:

Globalizacija ruši ideji nacionalne države koja je bila osnov za razvoj danas dominantne ekonomske teorije. Globalna ekonomska kriza je ukazala na ograničene mogućnosti koje nacionalne vlade imaju u rješavanju ekonomskih i uopšte problema društva. Da li to istovremeno znači da globalizacija i globalna ekonomska kriza ukazuju na potrebu razmišljanja o novoj ekonomskoj teoriji i novom razumijevanju ekonomije?

U ovom radu pokušavam pokazati da globalizacija otkriva potrebu promjene dominantne ekonomske paradigme – od tradicionalne ekonomske teorije (mainstream), gdje je makroekonomska stabilnost cilj ekonomske politike, ka kvantnoj ekonomiji, zasnovanoj na ekonomskom kvantu, i kojoj kao cilj ekonomske politike odgovara povećanje bogatstva svakog pojedinca u društvu i razvoj sistema vrijednosti na tome zasnovan. Praktično pitanje je kako iskoristiti globalno tržište za sopstveni razvoj.

Ključne riječi: *Ekonomski kvant, Individua, Inovacija, Globalizacija, Razvoj.*

Abstract:

The globalization is breaking-down the idea of national state, which was the base for the development of economic theory which is dominant today. Global economic crisis put emphasis on limited possibilities of national governments in solving economic and general problems of society. Does it also mean that globalization and global economic crisis point out the need to think about new economic theory and new understanding of economics?

In this paper I will argue that globalization reveals the need to change dominant economic paradigm – from traditional economic theory (mainstream) with macroeconomic stability as the goal of economic policy, to the „quantum economics“, which is based on „economic quantum“ and immanent to the increase of wealth (material and non-material) of every individual in society and promoting set of values immanent to the wealth increase as the goal of economic policy. Practically the question is how we can use global market for our development!

Key words: *Economic quantum, An Individual, Innovation, Globalization, Development.*

1) Opšte napomene

1.1) Problem

Da li je globalna ekonomska kriza ukazala na potrebu razmišljanja o novoj ekonomskoj teoriji, o novom shvatanju ekonomije? Da li je globalna ekonomska kriza ukazala na ograničene mogućnosti koje imaju vlade nacionalnih država u rješavaju mnogih problema u svojoj ekonomiji i društvu u cjelini? Zašto se stalno širi broj zemalja koje čine „odbor direktora svjetske ekonomije“- G-7, G-8, sada G-20, uz sve veće težnje ka „svjetskoj vladi“? Da li je tehnologija,

¹ Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, UDG; Institut za strateške studije i projekcije, Podgorica; Institut društvenih nauka, Beograd

posebno komunikaciona, svjetsku ekonomiju učinila „globalnom feudalnom ekonomijom“? Ako su ovo neka životna pitanja, ako je ovo stvarnost u kojoj živimo, da li mi ekonomisti treba da budemo zarobljenici knjiga, ideja i misterija iz prošlosti ili bi iz tog idejnog nasljeđa trebali da izađemo i svojim idejama?

1.2) Polazište

Neosporno je da je ekonomska teorija sve više standardizovana (main-stream). Ta standardizacija, u osnovi počiva na ideji nacija-države. Sadašnja ekonomska teorija je rasla sa idejom ili na idejama nacionalne države tokom 17, 18, 19 i 20. vijeka. Globalizacija ruši klasičnu nacionalnu državu, odnosno rušenjem granica nestaje klasična nacija-država. Da li može da opstane ekonomska teorija zasnovana na nacija-državi?

Isto tako, ekonomske teorije su često i zaštita interesa vladajuće elite ili jedne nacije. Zar i knjiga Adama Smita „Istraživanje uzroka i prirode bogatstva naroda“ na neki način nije bila pokušaj da se kroz slobodnu trgovinu zaštite ekonomski interesi Engleske u Americi? Da li slijepo preuzimanje nekih teorija u manjim zemljama i nerazvijenim regionima i vjera u njihovu neutralnost (naučnost, ne i političnost) često vodi zaostajanju u ekonomskom razvoju? Da li stoga iste mjere trebaju preduzimati u svim zemljama i oni veliki, koji uglavnom „emituju“ te teorije, i oni manji, koji uglavnom apsorbuju te teorije.²

Isto tako, pitanje ekonomskoj struci (ne samo njoj) jeste da li smo tranziciju iskoristili za oblikovanje jedne posebne ili specifične teorije ekonomskog razvoja? Da li smo iskoristili tu svojevrsnu laboratoriju za provjeru nekih standardnih ekonomskih pokazatelja i da li smo uočili klice života?

Da li nas ekonomska kriza ipak tjera i na sopstveno razmišljanje i primjenu rješenja koja su u sudaru sa iskustvom?

1.3) Ideja

Podsticati razmišljanje i raspravu prema traženju rješenja koja su smjelija od uobičajenih standarda – to je ideja ovog rada. Kako sa logike „razmještanja stolica na palubi Titankika“ uskočiti u mali čamac za spašavanje – „ići ka obali“? Možda izgleda pretenciozno, ali vjerujem da bi makar ukazivanje na drugačiji pristup nekim problemima moglo pomoći da se u praksi nalaze nova, efikasnija rješenja. Efikasno rješenje je to samo ukoliko je životno!

² Ovdje nećemo govoriti o „dvostrukim standardima“; drugima se predlaže jedna teorije, dok sami koriste drugu teoriju. Postoje dvije glavne grupe ekonomske teorije i ekonomisti se kreću od jedne do druge u zavisnosti od toga da li savjete daju sopstvenoj djeci ili djeci u Africi. Drugima najčešće predlažu „proste“ teorije, a sebi korisne.“ (O tome vidjeti više: Reinert, Erik „Globalna ekonomija“, Čigoja, 2004, str 14.)

U ovom radu bih ukazao na potrebu razmišljanja o promjeni paradigme usmjerene na, prije svega, makroekonomsku stabilnost kao cilj ekonomske politike, na povećanje bogatstva pojedinca (shvaćenog i kao materijalno i kao duhovno) i sistema vrijednosti zasnovanom na tome. Ovom prilazu odgovara razvoj zasnovan na ekonomskom kvantu, kao prvom koraku ka uspostavljanju kvantne ekonomije. U najopštijem kontekstu pitanje je da li se ono što se danas dešava u ekonomskoj stvarnosti može objasniti postojećom teorijom?

2) Paradigme – pogledi na svijet

Objasniti ekonomiju i ekonomske pojave izvan postojeće paradigme nije moguće izvan sadašnjeg idejnog konteksta. Zapravo, ljudi su kroz čitavu svoju istoriju osjećali potrebu da stvaraju neki idejni okvir pomoću kojeg su organizovali svoj život i životne aktivnosti.

Upravo taj idejni okvir je omogućavao da se objasni „kako“ i „zašto“ iz svakodnevnog života, kako ističe Rifkin „najzanimljiviji aspekt svetonadzora nekog društva jeste taj da su njegovi sljedbenici, kao pojedinci uglavnom nesvjesni načina na koji on utiče na njihovo djelovanje i shvatanje stvarnosti koja ih okružuje.“³ Njegov uticaj na našu percepciju i shvatanje stvarnosti je tako snažan da nikako ne možemo zamisliti bilo kakav drugi način pogleda na svijet.

Upravo taj pogled na svijet, shvatanje svijeta, objašnjavanja svakodnevnih pojava možemo nazvati paradigmom.

Tomas Kun je napisao jedno od najuticajnijih i najčitanijih djela 20-og vijeka „Struktura naučnih revolucija“. On je tražio odgovor na pitanje: „**Na koji način se razvija nauka?**“

Da li se nauka razvija tako da sadašnjim naučnim činjenicama dodajemo neke nove i nove? Tako se povećava akumulacija, sakupljanje činjenica. To je kao da puniti ambar ili špajz, povećavate ličnu biblioteku, uvjereni da tako povećavate svoje znanje...

Međutim, Kun kaže da se nauka razvija kroz promjenu vladajuće paradigme. Do promjene dolazi onda kada se sadašnje shvatanje svijeta promijeni nekim novim shvatanjima. Do promjene dolazi kada se svijet oko nas više ne gleda na isti način.⁴

³ Rifkin, Jeremy „Entropija – nov pogled na svijet“, MISL, Zagreb, 2002, str.25

⁴ Pojam paradigme Kun izvodi iz pojma „normalna nauka“ koja označava istraživanje koje je čvrsto utemeljeno na jednom ili više prošlih naučnih dostignuća za koja neka određena naučna zajednica priznaje da neko vrijeme čini temelj za dalju naučnu praksu. Danas o takvim dostignućima izvještavaju udžbenici, elemetarni i viši. Ti udžbenici izlažu glavninu prihvaćene teorije, ilustriju mnoge ili sve uslijeđene primjere primjene... Prije udžbenika ovu ulogu su imali Aristotrolova fizika, Ptolomejev Almagost, Njutnovi principi i optika, Franklinov Elektricitet...“ (Kun, Tomas „Struktura naučnih revolucija“, Jasenski i Turk, Zagreb, 1999, str 23)

Do te promjene dolazi kada se određeni naučni pogled, određena paradigma nađe u krizi. Ona je u krizi kada nije u stanju da objasni mnoštvo pojava u svakodnevnom životu. Kako naučnici reaguju na postojanje tih kriza, pita se Tomas Kun. „... Iako mogu početi gubiti vjeru, pa i razmatrati alternative, oni se ne odriču one paradigme koja ih je odvela u krizu... Oni ne uzimaju nepravilnosti kao suprotne primjere (... objašnjenja drugačije paradigme)...“⁵

Kriza upravo uslovljava naučnu revoluciju – promjenu dotadašnje paradigme. Zašto? Kriza vodi promjeni. Svaka promjena svijeta je već nova interpretacija svijeta. „Ništa se ne može radikalno mijenjati bez radikalne promjene mišljenja.“ (Žarko Paić)

To znači da se promjena paradigme ne vrši akumulacijom znanja već naučnom revolucijom – promjenom osnovnih postavki dotične nauke. Svakako, revolucija se dešava kroz postepeno sazrijevanje tog novog mišljenja. Toj revoluciji prethode mnoga zrnca novog razmišljanja koja u određenom trenutku srastu u novu teoriju.

3) Fizika – temelj paradigme

Zanimanje ljudi za razumijevanjem prirode i prirodnih pojava potiče iz vremena prvih ljudskih koraka. Ipak, Grci nam otkrivaju jedan svijet u koji je čovječanstvo dugo vjerovalo: Ptolomejev svijet. Zemlja je centar svemira, Sunce se okreće oko Zemlje... Galilej, Kepler i Kopernik nas tokom jednog stoljeća uvode u „drugi svijet“: Zemlja se okreće oko Sunca i oko svoje ose... Ovo sam naveo iz potrebe da ukažem da je pretežno fizika – otkrivanje i objašnjenje prirodnih zakona uticala na poglede ljudi na život, odnosno na paradgimu. Isak Njutn, svojim genijalnim otkrićem zakona mehanike uspostavlja jedan nov pogled – novu paradigmu danas poznatu kao **mehanicistička paradigma**, mehanicistički pogled na svijet. Razumije se, bilo bi nepravilno ne istaći da su temelje ovom pogledu na svijet udarili i Frensis Bekon i Rene Dekart.⁶

Mehanicistički prilaz je pogled na svijet koji je više prilagođen mašinama nego čovjeku. „Ne nalazim nikakvu razliku između mašina koje su napravile razne zanatlije i različitih tijela koje stvara priroda. ...Smatram da je ljudsko tijelo mašina. ...Moja misao upoređuje bolesnog čovjeka i slabo napravljen sat sa predstavom zdravog čovjeka i dobro napravljenog sata.“ (Rene Dekart) Upravo ova Dekartova misao koju je kasnije dalje razvio Njutn je osnov mehanicističke

⁵ Kun, Tomas „Struktura naučnih revolucija“, Jasenski i Turk, Zagreb, 1999, str.89

⁶ Frensis Bekon je u Novom Organonu oštro napao pogleda Starih Grka na svijet, koji je bio osnov tadašnje paradigme. Čak se i narugao cjelokupnim djelima Platona, Aristotela i Homera, nazvavši ih „puko naklapanje“... „Njihova mudrost obiluje riječima, ali je siromašna djelanjem.“, kaže Bekon. Upravo Bekon udara temelje prelaza sa kontemplovanja ka **pragmatičnom** shvatanju prirode, prelaz od razmišljanja o prirodi ka prilazu koji ima za cilj da odgovori na pitanje: kako iskoristiti prirodu za naše ljudske potrebe? To je prelaz sa pitanja ZAŠTO, na pitanje KAKO!

Rene Dekart uvodi matematiku kao jezik spoznaje i izražavanja prirodnih zakona. Matematički sistem omogućava da se svijet predstavi preko sistema jednačina, koje su međusobno saglasne, čine **zatvoren sistem** i između njih nema protivurječnosti, konflikta, inače sistem tih jednačina ne bi bio rješiv.

paradigme, koja i poslije 200 godina čini osnovu našeg pogleda na svijet oko nas, osnov našeg razmišljanja.

U međuvremenu razvoj fizike, prije svega teorije relativiteta (Ajnštajn) i kvantne teorije (Maks Plank) sve više se uočavaju ograničenja mehanicističkog pogleda na svijet i traga za novim pogledom na svijet koji je već dobio ime – **holistički pogled na svijet**. Svijet oko nas se ne doživljava kao skup pojedinačnih djelova, već kao kompleksan svijet; ne kao zatvoren sistem ravnoteže, već kao **otvoren svijet dinamičke ravnoteže**; ne kao svijet zasnovan na principu kauzalnosti (uzrok – posljedica – uzrok), već na „principu neodređenosti“ (Hajzenberg), odnosno tržišne spontanosti (Hajek).

Isto tako, kako ističe Hajzenberg danas se uviđa da se „svijet nije razdijelio u različite skupine objekata nego u različite skupine veza...“. On zapravo udara temelje holističkom pristupu: stvari se međusobno ne razlikuju po svojoj prirodi, jer priroda im je ista. „Ono što stvarno može razlikovati jeste **vrsta veza** koje su u prvom redu, važni za izvjesne pojave. Kada npr. govorimo o hemijskom djelovanju, onda mislimo na vrstu veza koja je stabilna, svakako različita, koja se ističe u Njutnovo mehanici... Svijet se na taj način pojavljuje kao stabilno tkivo zbivanja u kojem se veze vrlo različite vrste izmjenjuju, preklapaju, i spajaju te na taj način najzad određuju strukturu čitavog tkiva.“⁷

Da li nešto od tog iskustva možemo da primjenimo i na ekonomiju?

Fizika je, u sadejstvu sa drugim prirodnim naukama otkrila tu cjelovitost veza i kroz kvantnu teoriju, najšire shvaćeno dala odgovore.⁸ Upravo na toj teoriji fizike razvija se taj novi holistički prilaz i pogled na stvarnost.

4) Smit i Njutn – važnost prirodnih i spontanih sila

Knjiga Adama Smita „Istraživanje uzroka i prirode bogatstva naroda“, nastala 1776.godine, shvaćena kao „Ekonomska Biblija“, kao i svako čovjekovo djelo je i proizvod duha vremena. Duh vremena je, kaže Hajzenberg „isto tako objektivna činjenica, kao bilo koja činjenica prirodnih nauka i taj duh donosi na vidjelo izvjesna obilježja svijeta koja su nezavisna od vremena i u tom se smislu mogu označiti kao vječna“.⁹ Slično mišljenje kroz svoju interaktivnu tezu iznosi i Stiv Pejović.¹⁰

⁷ Hajzenberg, Verner „Fizika i filozofija“, Kruzak, Zagreb, 1998, str.84-85

⁸ „Postoje i suprotna mišljenja, po kojima je biologija, ne fizika, relevantnija za objašnjenje ekonomskih pojava. Biologija naglašava organski pristup, više orjentiše na kvalitativne, nego na kvantitativne procese, ona više ide od iskustva i djelovanja, induktivno, dok je fizika više deduktivna. Darwinovo učenje promjena u društvu – kao što su inovacije i stvaralaštvo – tumači kao mutacije u prirodi.

⁹ IBID, str.86

¹⁰ Vidjeti više: Pejovich Steve „Why is culture important?“, Entrepreneurial Economics Journal, Vol.II, Postgraduate Studies „Entrepreneurial Economics“, Podgorica, 2003;

Knjiga Adama Smita je takođe naslonjena na duh vremena. A to je duh koji je izvirao iz Njutnovih principa.¹¹ Kao i Njutn, Smit posmatra svijet kao svijet u stalnom pokretu. Dok jedinstvo tog fizičkog svijeta obezbjeđuje sila gravitacije, ulogu te sile u svijetu ekonomije čini sila konkurencije, isto tako nevidljiva sila, kao što je nevidljiva sila gravitacije. Otuda i Smitov izraz „nevidljiva ruka“. Kao što u Njutnovom svijetu postoji, u okviru zatvorenog sistema matematičkih jednačina, ravnoteža, tako i kroz snagu ponude i potražnje obezbjeđuje ravnoteža cijena u ekonomskom sistemu.

Naravno, svijet klasične ekonomije je u praksi imao veliki broj ograničenja. Ispoljavale su se mnoge nepravilnosti.

Tokom 19.vijek a te nepravilnosti su shvatanje kako odstupiti od postojeće paradigme i rješenja su tražena u pravcu usavršavanja postojeće paradigme. Nastaje neoklasična ekonomija i knjiga Alfreda Maršala „Načela ekonomije“ (1890) pružila je novo i uvjerljivo prerađeno izdanje „Biblije“ Adama Smita.

Na nivou iste, mehanicističke paradigme razvijaju se i druge društvene institucije, posebno nacionalna država. Razvoj ekonomije sračava sa razvojem nacionalne države i ovaj savez će na ekonomiju, njenu praksu i teoriju ostaviti tragove u dužem roku, uključujući i decenije ispred nas.

5) Marks i Kejns – uspon konstruktivizma

Vrhunac mehanicističke paradigme u oblasti ekonomije i organizacije društvenog života dostiže se u djelima Karla Marksa i Džona Majnarda Kejn sa, čiji briljantni um je skrenuo istoriju razvoja čovječanstva sa puta kojim se išlo u 18. i 19. vijeku. Njihovo učenje je bilo vezano za nacionalnu državu kao okvir organizacije društva. Istina, i jedan i drugi su bili protiv nacionalne države, za tzv. svjetsku državu, iako je karakter njihovih predloga bio različit. Ono što je važno jeste da se na njihovom učenju u dvadesetom vijeku dostiže vrhunac u razvoju nacionalne države – kako po broju nacionalnih država, shodno Vilsonovom pravu na samoopredjeljenje naroda i nacije, tako i po zarobljavanju društva od strane države, bilo da se radi o totalitarnoj socijalističkoj državi ili puzećem socijalizmu oličenom u raznim varijantama države blagostanja („država dadilja“). U oba slučaja u osnovi organizacije društva je nacija-država.

Objašnjenje nastanka nacija-države i njena analiza nije predmet razmatranja ovog rada. Za ideju rada važna su dva polazišta. Prvo, ekonomija kao nauka i nacija-država su rasle zajedno. Politička i ekonomska aktivnost su se odvijale u okvirima nacija-države. To je i razlog da se 100

¹¹ Borstin, Danijel „Svijet otkrića“, Geopolitika, Beograd, 2003, str.666-699.

godina poslije nastanka ekonomije ona naziva politička ekonomija. Nacija-država i ekonomija su izgledale nerazdvojivo, kako ističe Kenichi Ohmae¹² iako one nisu imale veze jedna sa drugom u biološkom i naučnom smislu. Možda su čak i imale veoma loš uticaj jedna na drugu, kaže Ohmae.

Drugo, mnogi ljudi, političari i intelektualci misle da je nacija-država veoma stara institucija. Zaboravili su, da u sadašnjem shvatanju nacija-država nastaje sredinom 16.vijeku, kada je francuski pravnik J.Bodin, posmatrajući mnoštvo sitnih političkih entiteta koji su jedan drugom zagorčavali život, smatrao da treba oživjeti ideju Rimskog carstva – ujediniti te entitete. Ako bi neko od postojećih vladara mogao pronaći neku vrstu „unificirajuće ideologije“, mogli bi se izbjeći stalni sukobi i razdori.... Istorijski kontekst je izrodio „nacionalno“ kao taj faktor ujedinjenja. Nacionalizam kao načelo organizacije društva potiskuje individualizam.¹³

Ipak, jedan od prvih operativnih problema Bodinove ideje je bio nedostatak birokratije – ljudi koji su mogli da sprovedu taj spotazum o ujedinjenju više manjih političkih entiteta. Bez te birokratije nacija-države su bile „tigar od papira“. Nacija-državu je bilo potrebno ekipirati, policijski štititi i braniti, bili su potrebni sudovi i vojska. Ali, to je trebalo plaćati. Porez postaje najefikasniji način prikupljanja novca. To je tražilo poresku birokratiju, kao i carinike. Raste tražnja za policajcima, vojnicima, sudijama. Već od početka postaje jasno da je nacija-država skup ideal. Vrijeme pokazuje da što je vlast veća, to je i skuplja.

Ovakva organizacija traži posebnu organizaciju ekonomije. Prvi oblik ekonomske politike u nacija-državi je bio merkantilizam – ekonomska praksa važna za razvoj nacionalizma: ukidanje svih barijera trgovini unutar nacija-države, ali stroga kontrola tokova uvoza i izvoza (spoljne trgovine). Ovo je nagovijestilo dolazak jednog od najkontroverznijih i najrazornijih ekonomskih pogleda: **protekcionizma**. Kako se zaštititi od spoljnog svijeta? Spoljni svijet je bio opasnost za nacija-državu.

Adam Smit upravo kroz kritiku merkantilizma i protekcionizma razvija ekonomiju kao nauku zasnovanu na slobodnoj spoljnoj trgovini, slobodnom tržištu i podjeli rada. Kraj 18 i 19. vijek su period slobodnog tržišta i brzog razvoja ekonomije na Zapadu. Država treba da ima vrlo malu ulogu – ulogu zaštitnika svojine i ugovora! Nagli razvoj stanovništva kao i socijalnih nejednakosti bili su vjetrovi u jedra razvoju ideje uključivanja države u ekonomiju, da ispravlja „greške tržišta“. Lenjin u Rusiji i Ruzvelt deset godina kasnije u SAD na praktičnom nivou sprovedu ideje Marksa i Kejnosa. Koliko god da se oni razlikuju, zajedničko im je bilo da država treba da preuzme važnu ulogu u ekonomiji, ali i da je ta uloga države u ekonomiji privremena.

¹² Ohmae, Kenichi „Invisible continent“, Harper Business, New York, 2001;

¹³ Hayek, F.A. „Individualizam i ekonomski poredak“, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 2002

Nastala je socijalna norma: **država je Bog na zemlji!**¹⁴ Konstruktivizam je na sceni, a sa njim i „vijek masa“, kako često nazivamo 20. vijek¹⁵, vijek dva svjetska rata i svijek hladnog rata.¹⁶ Rušenje Berlinskog zida 1989. i rušenje solitera Blizanaca u Nju Jorku 11.septembra 2001.godine su ozbiljan početak potreba traženja neke nove ekonomske paradigme.

6. Plank i Gejts – ukidanje granica

Veliki čovjekov „izum“ nacija-država postaje žrtva novog čovjekovog izuma. Taj novi izum je tehnologija! Dok je tehnološki osnov nacija-države bila parna mašina, nacija-država je cvjetala.

Tehnologija se stalno razvija. Maks Plank ukida granice unutar atoma. Gagarin je počeo da ukida granice kosmosa. Bil Gejts je pokrenuo informatičku revoluciju – ukidanje nacionalnih granica.

Informacija, bolje reći brzina prenosa informacija mijenja svijet. Na sceni je globalizacija – shvaćena i kao ukidanje granica i kao povećanje međuzavisnosti u svijetu.

Mnogi ne priznaju postojanje globalizacije, uprkos činjenici da su četiri važna „C“ globalizovana: Capital, Communication, Consumers, Corporations. Zar se ne radi o ključnim elementima nacionaknog tržišta? Ne vide se pukotine i idološke i građevinske na već trošnoj zgradi klasične nacija-države.¹⁷ Da li je više moguća nacionalna ekonomija? Da li je moguća protekcionistička ekonomija? Na ova pitanja treba tražiti odgovor shvatajući procese, odnosno kroz procesno razmišljanje, kroz dinamičke promjene koje su već počele.

Nacionalne ekonomije prerastaju u globalnu ekonomiju! Šta je globalna ekonomija? Koje su posljedice globalne ekonomije na ekonomske politike nacija-države? I posebno, da li globalna ekonomija traži promjenu ekonomske teorije?

7) Globalna ekonomija – nevidljivo srastanje

Globalna ekonomija je današnja stvarnost. Niko je nije izumio. Niko je nije planirao, niti konstruisao! Nastala je spontano ili nenamjerno. Ona je rezultat procesa pokrenutih ljudskih djelovanja i ljudskog uma. Povećanje životnog standarda na planeti je sve više pojačavalo značaj podjele rada u svjetskim razmjerama. Zapravo, u osnovi globalizacije možemo vidjeti s jedne

¹⁴ Postoje mnoge varijante modernog kolektivitna (fašizam, komunizam, nacionalizam...) koje su u potpunosti za očuvanje religiozno-altruističke etike, samo što umjesto „Bogu“, od čovjeka se očekuje da se žrtvuje za „Društvo“... Umjesto Božije volje vlada volja „Društva“ (Ajn Rend, predgovor knjizi „Veličanstveni izvor“, Stylos, 2000.godine)

¹⁵ Le Bon, Gustav „Psihologija gomila“, Globus, Zagreb, 1989.

¹⁶ „Na platformi duha vijeka masa nastaje mišljenje da su sve institucije stvorene od čovjeka, planirano i namjerno. Od vjerovanja da ništa što nije svjesno planirano nne može da bude korisno... lak je prelaz do vjerovanja da pošto je sve institucije stvorio čovjek, moramo da imamo potpunu vlast da bi ih oblikovali na način na koji to želimo.“ (Hajek, F.A. „Kontrarevolucija nauke“, CID, Podgorica, str.79.

¹⁷ Gidens, Entoni „Odbjegli svijet“, Stubovi kulture, Beograd, 2005.

strane Smitovu **ideju podjele rada**, a sa druge strane **Hajekovu ideju katalaksije** (kosmosa, svjetskog tržišta).

Na praktičnom nivou globalna ekonomija se svodi na prvi pogled na prozaično pitanje: kako da tretiramo ostatak svijeta: da li se zatvoriti i imati strah od stranaca ili postaviti pitanje – kako ostatak svijeta iskoristiti za svoj razvoj (kapital, tržište, znanje, tehnologija). Druga strana pitanja je kako na sebe gledati sa svjetskog tržišta i očima megatrendova razvoja u globalnim razmjerama!

U filozofskom smislu globalizacija počiva na ideji vjere u napredovanje, vjere u progres. „Napredak je neizbježan – poput smrti i poreza!“ (Kenichi Ohmae). Istina, teza o napretku je osporavana i osporava se. Npr. Stari Grci su smatrali da svijet juri ka „samouništenju“!¹⁸ Da li ova civilizacija ide u sunovrat ili ne – nije tema ovog rada, iako pitanje nije besmisleno. Da je globalna ekonomija jedna od faza u njegovom razvoju – u to nema sumnje! Da li će i šta biti na kraju te faze, izvan je mogućnosti moje vizije.¹⁹ Ipak, zadatak nauke nije da predviđa niti da daje konačna rješenja u budućnosti. Naš zadatak kao naučnika jeste da ukažemo na moguće posljedice koje neki neumitni procesi imaju na našu stvarnost, na naše odluke i ponašanje.

Po mom mišljenju ključne posledice se odnose na:

- 1) Nacija-državu i novu ulogu države;
- 2) Naglasak razvoja je na znanju, individualnosti, kreaciji.

Nacija-država ostaje bez jednog od ključnih atributa – bez granica.

Ovo se može zahvaliti tehnologiji, ali i međunarodnim bilateralnim sporazumima. Svijet sve više postaje mjesto bez granica. Barijere trgovini i carine nestaju jer su zemlje sve više svjesne da jedna bez druge ne mogu postojati i proizvoditi. Postojanje granica je osnov kontrole koju ima nacija-država nad ekonomskim tokovima. One su osnov protekcionizma u prošlosti i promovišu politiku nacija-države – postojanje tzv.strateških grana i nacionalnih prioriteta u razvoju. Slabljenje granica to sve dovodi u pitanje i nastaju mnoga druga pitanja. Npr. da li je moguće

¹⁸ Hesiod ljudsku istoriju opisuje kroz 5 stadijuma: zlatno, srebrno, bronzano, herojsko i gvozdeno. Zlatno doba je bilo vrhunac, razdoblje obilja i ispunjenja. Po Hesiodu zlatno doba se naglo okončalo kada je Pandora podigla poklopac kutije u kojoj su se nalazila sva svjetska zla. Od tog vremena, svako sljedeće doba bilo je okrutnije i tegobnije od onoga koje mu je prethodilo. Posljednje doba prema grčkoj mitologiji jeste željezno doba. Hesoid to doba opisuje: „Jer ovo su dani željezne rase ljudi. Nikada u toku dana neće se oni odmarati od muka i tuge i nikada u toku noći od ruke pljačkaša. Otac se neće slagati sa djecom, niti djeca sa odraslima, niti gost sa domaćinom koji ga je primio, niti prijatelj sa prijateljom. Roditelji će brzo stariti i biti brzo prezreni, pravedan čovjek ili dobarčovjek ili onaj koji drži svoju riječ neće biti cijenjeni, nego će cijeniti onoga što čini zlo, i nadutog i drskog čovjeka. Pravo će počivati u rukama moćnih i neće više biti istina!“ (Prema Bury J.B. „The Idea of Progress: An Inquiry Into His Origin and Growth“, MacMilan, New York, 1932, str.11-12).

¹⁹ Atali, Žak „Kratka povijest budućnosti, Zagreb, 2008; Kaplan, Džejms „Ekstremna budućnost“, Clio, Beograd, 2006.

voditi klasičnu socijalnu politiku ukoliko je strani kapital nosilac razvoja na teritoriji nacija-države?

Globalna ekonomija je nevidljiva. Čitavi proces globalne ekonomije se odigrava, ne u nacionalnim parlamentima i posebnim tijelima za izdavanje dozvola, već u kompjuterskim terminalima. Npr. kreditne kartice – brz prenos novca i novac koji se troši se ne vidi.

Globalna ekonomija je kiber-povezana. Zapravo, globalna ekonomija ne bi bila moguća bez današnje tehnologije, interneta koji može da prenosi sa kraja na kraj svijeta, ne samo brojke, već i slike, glas, muziko, video-zapise.

Značaj novca u globalnoj ekonomiji je ogroman. Ona polazi od vjerovanja da novac pokreće svijet. Odnos cijene (ulaganja) i zarade postaje ključni kriterijum ulaganja kapitala. Upravo vođen ovom logikom kapital preskače državne granice.

Sve ovo ukazuje da procesi srašćivanja ekonomije iz vremena nastanke nacija-države (kada su ukidane sve prepreke ekonomskim tokovima unutar nacija-države) danas se dešavaju na globalnom nivou.

Taj proces nije završen. Čak se može reći da je u povoju. Ali, postaje nezaustavljiv! Da li idemo ka „**svjetskoj državi**“, koju je Kejns vidio ili ka **katalaksiji** koju je vidio Hajek?

Odgovor na ovo pitanje tražice i istraživanja i vremena. Za nas je bitno da zaključimo da je tradicionalna uloga nacija države splašnjava i da nastaju nove funkcije koje traže transformaciju sadašnje nacija-države. Uz to, kako ističe Žak Atali, suverenost sve više košta.

Opstanak na globalnom tržištu podrazumijeva potrebu stalnog učenja i još više **novih ideja**. Zapravo, globalna konkurencija se sve više zasniva na novim proizvodima, novim uslugama, koji nastaju na novim, inovativnim idejama. Važnost ideje za povećanje konkurentnosti postaje sve veća, što za posljedicu ima povećanje značaja znanja i istraživanja u razvoju. To za posljedicu ima sve više prelazak sa demokratije na meritokratiju – donošenje odluka na bazi znanja i autoriteta znanja, a ne na autoritetu većine (demokratija). Znači i sadašnji oblik demokratije je u fazi nužnih promjena.²⁰

Znanje je individualno. Sa rastom značaja znanja raste i uloga individue, pojedinca. „Visoki jablanovi“ igraju sve veću ulogu u razvoju. Stoga vlasti i javno mnjenje moraju osnažiti ulogu

²⁰ Da li globalizacija otkriva sukob između kapitalizma i demokratije? Kapitalizam počiva na slobodi, prije svega slobodi pojedinca. Marks je pisao da je sloboda pojedinca uslov slobode za sve. „Ali sloboda je, da parafraziram Kanta, slijepa kada se pretvori u teror većine nad manjinom, a (is)prazna kada ne garantuje jednakost i pravednost svih u raspodjeli, ne samo duhovnih dobara, već i materijalnih“ (Paić, Žarko, Intervju dnevnom listu Pobjeda, 01-02.maj 2010.)

pojedince. Istorija pokazuje da su pojedinci, njihova otkrića i pregnuća vukli naprijed. Uz to znanje je, kako ističe Hajek, raspršeno. Stoga je tržište najefikasniji mehanizam kojim se obezbjeđuje sinergija tako raspršenog znanja.²¹

Potiskivanje i promjena uloge nacija-države i pomak ka pojedincu i autoritetu znanja – jesu procesi iako nevidljivi, koje je pokrenula globalna ekonomija. Ovi procesi nose u ovom momentu nesagledive posljedice na naše svakodnevne živote i na organizaciju ekonomskog života i preduzetništva. Neosporno je da staro nestaje, a novo se tek rađa. To je vrijeme „razdanjivanja“, zore, kada je najhladnije!

8) Globalna ekonomija – potreba za novom ekonomskom teorijom

Finansijska kriza je pokazala koliko je postojeća main-stream ekonomska teorija neprilagođena praksi života. Problemi koji su kroz ekonomsku krizu postali i vidljivi i pojavno shvatljivi, pokušavaju se shvatiti kao ekcesi i nepravilnosti u odnosu na sadašnju ekonomsku paradigmu. Da li se možda treba zapitati da li su to, zapravo vjesnici neke nove ekonomske paradigme, potrebe za jednim novim pogledom na svijet, novi pogled na ekonomiju u tom svijetu? Po mom mišljenju, radi se o nastanku jedne nove ekonomske paradigme, do naučne revolucije, kako je shvata Kun, u oblasti ekonomije i ne samo ekonomije.

Da li je stara paradigma ekonomije na izdisaju? Odnosno, da li promjena uslova nastanka globalne ekonomije dovodi u pitanje sadašnju ekonomsku teoriju koja je važila za sasvim drugačije uslove?

Šta je globalna ekonomija dovela u pitanje kada je riječ o sadašnjoj ekonomskoj teoriji? Bolje reći šta je globalna ekonomija unijela u postojeću paradigmu? Ona je unijela **slučaj** i **neizvjesnost**.

Ako se vratimo mehanicističkoj paradigmi, može se uočiti analogija sa Njutnovom mehanikom nebeskih tijela. Tako se može uzeti da potrošači predstavljaju planete i Sunce, da samointeres zamjenjuje silu teže, a opšta ravnoteža ekonomskih snaga, tj.cijena, potrošači, količina predstavljaju kretanje planeta i Sunčev sistem. Mehanicistički pristup je postao osnovica za ekonomsku teoriju.²²

Shodno mehanicističkoj paradigmi ekonomija opšte ravnoteže je jedan od bazičnih stubova klasične ekonomije. Pojam ravnoteža u ekonomiji pretpostavlja dovođenje svih aktera kako u proizvodnji, tako i na tržištu u potpuno izbalansirano stanje. To je stanje opšte pravednosti u kojem svako od učesnika dobija svoj dio shodno „nevidljivoj ruci“. To je stanje u kome se

²¹ Hayek, F.A. „Upotreba znanja u društvu“, iz knjige „O slobodnom tržištu“, MATE, Zagreb, 1998.

²² Pulić, Ante, Informacijsko društvo i ekonomija, Privredni vjesnik, Zagreb, 1990

ponuda i potražnja poklapaju, tako da se, kako bi kazao Marks, robe prodaju na vrijeme, plate su usklađene sa ostalim primanjima jer su izbalansirane ponuda i tražnja, radni sati i sl. Teorijski model opšte ravnoteže na praktičnom nivou se može poistovjetiti sa ciljem ekonomske politike koji danas dominira: makroekonomska stabilnost. Kao što je opšta ravnoteža san svih ekonomista, pa i tako velikih kao što su Smit, Rikardo, Pareto, Kejns, Marks i drugi, tako je i makroekonomska stabilnost cilj ekonomskih politika svih vlada danas u svijetu.

„Ideje nekog davno umrlog ekonomiste upravljaju našim današnjim praktičnom postupcima“ je misao Džon Majnarda Kejnsa, i čini se da nikada nije bila tačna kao danas u ekonomskoj krizi.

Ipak, model opšte ravnoteže u teorijskoj ravni već je odavno doveden u pitanje.²³ Više je elemenata u stvarnosti koje ga dovode u pitanje.

Prvi je upravo **informacija!** U ekonomskom modelu (objašnjava ponašanje ekonomskih subjekata) informacije su sve važnije. Da li svi učesnici na tržištu imaju iste informacije? Ili su te informacije neravnomjerno (nelinearno) dostupne, odnosno da li postoji asimetričnost u distribuciji informacija među učesnicima na tržištu? Asimetričnost informacija dovodi u sumnju koncept ravnotežnog djelovanja. Na ovo se nadovezuje i Hajekova teza o nejednakom i raspršenom znanju, bolje reći o ograničenosti znanja svakog pojedinca.

Ekonomsko ponašanje sve više zavisi ne samo od kapitala, već i od **ideje u ekonomiji**. To nas dovodi do pojedinca, do čovjeka, do njegovog kvaliteta. Ako je tako, da li je dovedena u pitanje i teorija proizvodnje koja počiva na pretpostavci neograničene supstitucije faktora proizvodnje.²⁴ Da li je čovjek, čije ideje vuku proizvodnju naprijed, baš tako lako zamjenjiv?

Kao što sam već naveo globalna ekonomija u ekonomsku teoriju uvodi **slučaj i neodređenost**. Zapravo, klasična ekonomija je bazirala svoj pojmovni okvir na odredivim rezultatima sa poznatim parametrima. Ekonomski subjekti ostvaruju ravnotežu rukovodeći se sopstvenim interesima. Ali takva međuzavisnost u uslovima globalne ekonomije više je izuzetak nego

²³ U raspravama sa Šumpeterom, Hajek upravo napada njegov kvantitativni pristup. „Da jedan ekonomist, kao što je profesor Šumpeter, može tako lako upasti u zamku koju dvosmislenost termina „podatak“ postavlja nepažljivo, teško da se može objasniti jednostavnom pogreškom... To upozorava da je nešto fundamentalno loše u pristupu koji olako ignoriše esencijalni dio fenomena kojim se bavimo, a to je nezaobilazna nesavršenost ljudskog znanja... Svaki pristup poput onog većeg dijela matematičke ekonomije ostavlja po strani ono što želimo objasniti. Ja sam daleko od toga da neću priznati da u našem sistemu analize ravnoteže obavlja korisnu funkciju. Međutim, onog trenutka kada dođe do toga da analiza ravnoteže zavede da povjerujemo da situaciju koju opisuje ima direktnu relevantnost za rješavanje praktičnih problema, moramo se sjetiti da se analiza ravnoteže ne bavi društvenim procesima i ne predstavlja ništa više od korisnog uvoda u izučavanje glavnog problema.“ (Hajek, F.A. „Upotreba znanja u društvu“, iz knjige „O slobodnom tržištu“, MATE, Zagreb, 1998.

²⁴ Na našem jeziku o teoriji proizvodnje vidjeti radove dvojice velikih i poznatih ekonomista sa naših prostora – prof.dr Branka Horvata iz Zagreba i prof.dr Ljubomira Madžara iz Beograda. Današnji pogledi na teoriju proizvodnje su izneseni u knjizi Economic Transformation (Lipsey, Carlaw, Bekar „Economic Transformation“, Oxford University Press, 2005)

pravilo.²⁵ Ako je takvo postizanje optimuma slučajnost, onda ni konačni ishod ne može biti poznat. Ili, kako kaže Pulić, sistem u kojem je slučaj jedan od ravnopravnih parametara, ne dozvoljava određive rezultate.

Teorija optimizacije ne uzima u obzir neodređenost. Zapravo, teorije drugog najboljeg rješenja iz 60-ih godina prošlog vijeka je takođe bio pokušaj da se ekonomska teorija približi realnom svijetu. Prema toj teoriji nema načina da se u nesavršenom stvarnom svijetu održi odstupanje postojećeg stanja od mogućeg optimuma koji se ostvaruje konkurencijom i tako dolazi do ravnoteže. Ali približavanje optimumu često može biti u stvarnom svijetu udaljavanje od njega, jer je teško procijeniti kako će konkurenti reagovati na taj naš novi potez koji vuče našu nacionalnu ekonomiju ka postizanju optimuma. Znači, teorija optimuma, jednog od postignuća klasične ekonomije u pitanje dovodi „relaciju neodređenosti“ (Hajzenberg). Tako se racionalno djelovanje sve više dovodi u pitanje.²⁶

Na praktičnom nivou moguće je navesti još primjera koji pokazuju da se ekonomija mora drugačije shvatati; da se mora napuštati stara mehanicistička paradigma na kojoj se zasniva sadašnja ekonomska paradigma. Sam Smit nije mnogo govorio o tržištu – svega u dva naslova njegove obimne knjige koristi se izraz „tržište“. Smit govori o lokalnom tržištu, o ekonomiji u vremenu kada su se „ljudi rađali, odgajali i umirali na istom mjestu“. Smit je i napisao: „Čovjek je od svih vrsta prtljaga najteži za transport.“ Svijet toga vremena je bio prožet velikim brojem prepreka – ekonomskih, političkih i fizičkih. Isto tako, uticaj sindikata na ekonomiju nije našao posebno mjesto u Smitovoj analizi.

David Rikardo je svoju teoriju komparativnih prednosti razvio na ideji braka između nacionalne države i nacionalne ekonomije. Slično je postupio i Kejns, uz napomenu da je Kejns uveo i državu u ekonomiju, čime je uzdrmao princip „nevidljive ruke“. Kejnsova „vidljiva ruka države“ je snažan teorijski osnov sadašnjeg shvatanja ekonomske politike koju vode vlade širom svijeta. Kejnsova teorija je saglasna interesima birokratije, koja uz to ima i političku moć (moć donošenja važnih odluka kojima utiče na ekonomiju).

Međutim, Kejns je razmišljao u granicama zatvorene ekonomije, zatvorenog ekonomskog modela, a ne u okviru modela koji je čvrsto vezan za spoljni svijet (otvoreni model). Mnogo toga

²⁵ Frenk Najt, utemeljivač Čikaške ekonomske škole, čovjek vrijedan poštovanja ne samo zbog svog ekonomskog djela, već zbog idejnih temelja čikaške škole je početkom 20-ih godina prošlog vijeka pokušao u mikro-ekonomski model uvesti neizvjesnost i rizik. On je smatrao da se tizik može svesti na izražavanje vjerovatnoće, a ona može izraziti novcem koji ptedstavlja trošak za pokriće osiguranjem. Preostali dio rizika snosi preduzetnik i odatle njihovo pravo na profit (Knight, Frank „Risk, Uncertainty and Profit“, Boston, 1921)

²⁶ „Pogled savremene teorije mikroekonomije, bar u odnosu na duhovne granice u okviru kojih se sada vrše istraživanja, ne sadtži više određiva rješenja koja bi bila rezultat racionalnog djelovanja. Taj stav naglašava slučaj kao glavni element okruženja u kojem djeluju ekonomske jedinke, što dovodi do visokog stepena neodređenosti bez obzira djeluju li ekonomske jedinke racionalno ili ne.“ (Fausteld, D. „Economic behavior“, Journal of Economic Issues, Vol.XIV, 3/1980.

u današnjem svijetu opovrgava Kejnsovo učenje. Tako, suprotno njegovoj tvrdnji da svaki pozitivan ekonomski pomak mora biti praćen povećanjem zaposlenosti, posljednjih godina je zabilježeno da kada bi se zaposlenost povećala, tržište dionica bi padalo. Ulagači danas znaju da visok nivo zaposlenosti može biti pokazatelj slabe produktivnosti i kao takav preduslov za potencijalni rez u ukupnoj dobiti. A dobit je motiv trgovine na tržištu kapitala. Kejns je napao klasičnu i neoklasičnu ekonomsku školu, tvrdeći da ponuda i potražnja (tržište) ne može postići ekvilibrijum u dužem roku. Da bi se to postiglo potrebna je indeksacija potrošnje koju bi država (vlada) pružala kako bi se kompenzirao manjak potrošnje u zatvorenom sistemu nacionalne ekonomije. To je bilo polazište Kejnsove ekonomije: potražnja stvara ponudu, suprotno tvrdnjama Seja (francuskog Smita) da ponuda stvara potražnju (da svaka roba nađe kupca).

I Rikardov i Kejnsov svijet, i svijet ekonomista 18, 19 i 20. vijeka je u krajnjem svijet nacija-države. Vrijeme imperijalizma (carstava) je zamijenjeno vremenom nacionalizma, odnosno protekcijonizma kao ključnim osloncem ekonomske politike. Kako zaštititi domaću ekonomiju od spoljnog svijeta, to je ključno pitanje čak i današnje ekonomske politike.

Da li globalna ekonomija nešto mijenja u tom pogledu koji dominira u vladama nacionalnih država u posljednja tri vijeka?

Da li je linearnost, jednosmjernost i glatkost u kretanju i odnosima između ekonomskih pojava, kao filozofija ekonomskog modela praktično validna? Zapravo, zatvorenost ekonomije podrazumijeva linearnost kao bazičnu pretpostavku odnosa u ekonomiji, slično činjenici da se na jezeru (zatovren sistem) ne mogu očekivati veliki talasi – nelinearnost u ekonomiji!

A što je sa talasima na okeanu? Talasima na otvorenom moru? Zar to nije asocijacija za globalnu ekonomiju? Da li se ovi veliki talasi na otvorenom moru mogu shvatiti kao kaos i nelinearnost, kao razvoj kroz skokove?

9) Kvantna ekonomija – teorijski osnov globalne ekonomije?

Globalna ekonomija, sa teorijskog stanovišta ima karakteristike važne za potrebu promjene shvatanja ekonomije i vođenje ekonomske politike.

Zapravo, ukoliko nacionalna ekonomija počiva na mehanicističkoj paradigmi, na pogledu na ekonomiju koji je nastao i razvija se u posljednjih 300 godina, da li je u okviru te paradigme moguće naći odgovore na mnoga pitanja globalne ekonomije? Zar svjetska ekonomska kriza nije dala povoda za ovo i slična pitanja? Da li se na nivou nacionalne ekonomije može rješavati problem krize? Zašto G-7 raste na G-8, sada na G-20? Zašto potreba da se mijenja uloga IMF?

Otkrića u fizici i promjene paradigme pod njihovim pritiskom ne mogu biti izvan uticaja na ekonomiju – i njenu teoriju i njenu praksu.

Posebno je važno ponovo ukazati na značaj otkrića u kvantnoj fizici i uticaj na ekonomsku teoriju. Do pojave kvantne teorije, fizičari su očekivali da će analiza atoma pokzatu krute, čvrste čestice, krutu i statičnu materiju. Nešto nalik materiji koju gledamo oko nas, ali sada unijetu u pogled unutar atoma. Atom je preslikavanje spoljašnjeg svijeta kojeg osjećamo našim čulima u taj mikrosvijet. Pokazalo se da to nije tačno! Atom je prostor u kome manje čestice, elektroni kruže oko jezgra. Kasnija otkrića su rezultirala pronalaskom postojanja subatomske jedinice materije koje se javljaju u dvostrukom vidu: jednom kao čestica, drugi put kao val (talas).²⁷

Znači, materija nije vezana za određeno mjesto. Ona je u pokretu. Koje mjesto će ta materija zauzeti u prostoru nije unaprijed definisano. Svaki novi položaj se može postići sa određenim stepenom vjerovatnoće. Ne važi zakon uzrok – posljedica, odnosno filozofija determinizma. Predvidiva je samo vjerovatnoća njihovog događanja – nekog od mogućih položaja. Odnosno da citiram Kapru „na subatomskom nivou čvrsta tijela, sa kojima operiše klasična fizika, rastvaraju se u talasne (snopovske) obrasce vjerovatnoće“. Ovdje se prvi put nauka susrijeće sa činjenicom da subatomske čestice nijesu stvari, već veza između stvari, odnosa između stvari.

Tako se promjena slike atoma koja se do tada bazirala na analogiji sa Sunčveim sistemom i planetama. Stoga Bor obrazlaže da se kvantna teorija ne odnosi na izvjesnost (determinizam) već na mogućnosti, na potenciju.

Sljedeći korak kvantnoj teoriji daje Vrener Hajzenberg koji tvrdi da je potrebno tumačiti da je nauka subjektivna, odnosno da rezultat svakog eksperimenta zavisi od odnosa između naučnika i eksperimenta. Tako nastaje Hajzenbergova “relacija neodređenosti“ koja proizilazi iz uvođenja ovog subjektivnog elementa.²⁸ Upravo je princip neodređenosti potpuno u suprotnosti sa principom kauzalnosti (determinizma). Sa druge strane Hajzenbergov pomak sa tijela (stvari) na odnose imao je velike posljedice na način razmišljanja. Zapravo, kroz kvantnu teoriju se prvi put uspostavlja jedinstvo između subjekta i objekta (eksperimenta i naučnika), ljudi i prirode.²⁹

²⁷ Za razumijevanje ove dvostranosti Nils Bor je uveo pojam komplementarnosti, prema kojem postoje parovi veličina, oba neophodna za potpun opis atoma (val i čestica). Pojave čestice i vala su dva komplementarna (dopunjuća) opisa iste stvarnosti. Veoma teško je razumjeti mnoge pojmove koje koristi kvantna fizika, ne samo nefizičarima. O problemu jezika vidjeti tekst V.Hajzenberga „Jezik i zbiljnost u savremenoj fizici“ u njegovoj knjizi Fizika i filozofija: „Pojam komplementarnosti koji je Bor uveo u kvantnu teoriju ohrabrio je fizičare za to da upotrebljavaju radije dvoznačni, umjesto jednoznačnog jezika, dakle da upotrebljavaju klasične pojmove, na manje tačan način ...“ (str.145)

²⁸ „Početkom 1927. godine Hajzenberg u Kopenhagenu postavlja svoje čuvene relacije neodređenosti, prema kojim se ne može istovremeno potpuno precizno odrediti položaj i brzina neke čestice ili energija i trenutak kada se neki aktuelni događaj zbiva“ (Radvanji, Pjer „Istorija atoma“, Klub NT, Beograd, 1997, str.98)

²⁹ Ovo je jedan od „spojeva“ fizike i istočnjačkog mističizma, o čemu dokaze iznosi Fritjof Capra u svojoj knjizi „Tao fizika“. „Najznačajnije obilježje istočnjačkog pogledu na svijet jeste svijest o jedinstvu i uzajamnog povezanosti svih stvari i događaja, doživljavaš ovih pojmova u svijetu kao manifestacije osnovne istovjetnosti. Sve se

Uz to kvantna teorija je pokazala da te subatomske jedinice nisu materija u čvrstom obliku, da to nisu zrnca materije, već da su to **obrasci vjerovatnoće**, „očekivane tendencije“, mogućnosti, potencije, kako je govorio Aristotel. Zato se na materiju ne gleda kao na nešto nepomično, već nešto što je dinamično, stalno u pokretu. To znači da u prirodi ne postoje statične strukture već samo stabilnost u okviru dinamičke ravnoteže. Ajnštajnovi saznanje da je masa oblik energije, kao i da je energija masa dovela je do toga da se napusti, još od Epikura uspostavljen pravac traženja „osnovnih“ sastavnih elemenata čestica, pa ih sada posmatraju kao snopove energije. Čestica je snop energije, a ne mrtvo zrnce materije! „Čestice su dinamički obrasci, u njima se objedinjuje vremenska i prostorna distanca. Njihova prostorna dimenzija se manifestuje kroz pojavu tijela za izvjesnom masom, a vremenska dimenzija se ogleda kroz procese. Materija i njeno djelovanje ne mogu se odvojiti, one su samo različiti vidovi iste prostorno-vremenske stvarnosti!“³⁰

Zahvaljujući kvantnoj teoriji fizika utvrđuje jedan novi pristup koji polazi od organskog, sistemskog ili, kako se to u posljednje vrije često kaže, holistički pristup. Kao što sam već i istakao po ovom shvatanju svijet se ne shvata kao mašina, i koji se sastoji od više djelova već se smatra dinamičnom cjelinom. Ovim se napušta i princip linearnog shvatanja ekonomije (cjelina je zbir djelova i cjelina se može razdvojiti na dijelove – jer svaki dio sadrži karakteristike cjeline) i uvodi se nelinearnost po kojoj je cjelina više od prostog zbira djelova i cjelina se stoga ne može rastaviti na dijelove. Otuda kvantna teorija, za razliku od klasičnog shvatanja svijeta u kome dominiraju uzročnost i jednostavnost, uvode nove karakteristike: samoorganizacija, kompleksnosti, sinergija, haos!

Sve je ovo uticalo na potrebu promjene ekonomske paradigme koja se morala osloniti na nekoliko principa: (a) otvorenost (slobodan protok informacija); (b) postojanje neravnoteže (oblik organizacije koji se odupire entropiji); (c) samopotvrđivanje (mogućnost reprodukcije elemenata sistema). Naravno, ovdje nećemo govoriti o toj novoj ekonomskoj paradigmi već samo zaključiti da promjene u teorijskoj nauci, fizici prije svega, nužno vode promjeni ekonomske paradigme.

Da li globalna ekonomska kriza odnosno globalna ekonomija pokazuje da nam je potrebno drugačije shvatanje ekonomije? Da li se sadašnjim pogledom na ekonomiju mogu objasniti neke činjenice iz realnog života? Da li na te pojave gledati kao na trenutna iskakanja iz sadašnje ekonomske paradigme ili kao na vjesnike neke nove paradigme?

stvari vide kao međuzavisne i neodjelivi djelovi kosmičke cjeline, kao različite manifestacije iste konačne stvarnosti.“ (str.113)

³⁰ Pulić, isto. str. 48

Ja prihvatam životnu činjenicu: globalna ekonomija je stvarnost, a ne teorija ili neki teorijski san. Mnoge današnje teorije u ekonomiji nastale su u sasvim drugačijim uslovima prošlih vjekova. Nastali su u okviru nacija-države. Danas ekonomija nije više ograničena unutar jedne zemlje, niti je svijet još uvijek spoj zasebnih i nezavisnih nacija-država, što je model koji danas dominira. Umjesto toga se svijet sastoji od međuzavisnih jedinica, nacija i regija.

Drugi element stare paradigme je vjera u kauzalnost, u mehanizam uzrok-posljedica. Ako se smanji kamatna stopa to će uticati na podsticanje ekonomije, jer poslodavci mogu da pozajmljuju više novca za njihove poduhvate. Kada Centralna banka povećava ponudu novca, kamate bi pale i na taj način stimulisale ekonomiju. Na ovoj „kauzalnosti“ nastaju mnoge ekonomske politike i na toj kauzalnosti se gradi i gradi autoritet političara i njihovo miješanje u ekonomiju. Šta se dešava kada su granice ukinute – globalna ekonomija?

Npr. ako se poveća kamatna stopa, zar to neće privući kapital iz „ostatka svijeta“ (što je Grinspen uradio za vrijeme Klintonovog mandata, kako i navodi Kenichi Ohmae). Da li ovom seljenju novca ka područjima sa većom kamatnom stopom, doprinosi sve veće starenje stanovništva i činjenica da su penzioni fondovi „puni“ novca, a koji zbog rizika ne žele ulagati u „rizične“ investicije? Isto tako, u svijetu bez granica višak ponude novca iz Centralne banke može napustiti domaću ekonomiju, ukoliko u njoj nema „tačaka privlačenja“ (Slavoj Žižek).

U vremenu razvijenih informacionih sistema i brzog prenosa informacija značaj zaliha u poslovnoj politici kompanija je bio izuzetan. Tvrdnje da će kada raste kamata poslovni ljudi gomilati zalihe, sve je manje prisutna u praksi. Sve više se shvata da je novac ili gotovina najbolji oblik zaliha.

Ovo je u vezi i sa novim finansijskim instrumentima koji pojačavaju povezanost svjetskih finansijskih tržišta. Da li je u tim uslovima nacionalna vlada slobodna u vođenju finansijske politike? Kupci obveznica i drugih instrumenata javnog duga nisu samo domaći, već prije svega strani državljani.

Isto tako, nacionalne vlade su sve manje slobodne u vođenju fiskalne politike. Mnoge mjere koje Vlada preduzima, zavise od mjera drugih vlada, kompanija, potrošača širom svijeta. U ovom međuzavisnom svijetu novac juri sa jednoga na drugi kraj svijeta, zavisno od nivoa zarade – prinos po dionici. U ovom trenutku je veoma teško postojanje nekog nadzora i kontrole superlikvidnosti u globalnim razmjerama ili uticaj političke situacije u nekoj zemlji na superlikvidnost na globalnom nivou.

Razmišljanje u okviru zatvorenog modela nacija-države još dominira u ekonomskoj i teoriji i praksi. To je paradigma koju je posebno razvio Kejns i mnogi još kažu da je globalna kriza ponovo otkrila Kejnsa i da se čisti prašina sa njegovih knjiga. No, Kejnsova „opšta“ teorija

ekonomije je odgovor na krizu iz 1929. Ipak, ključna je razlika što Kejns traži rješenje unutar zatvorenog modela, a ne unutar modela koji je bio čvrsto vezan za spoljni svijet, što je danas slučaj. On je razvoj vezao na unutrašnje tržište nacija-države i upravo pravilnost razvoja vezivao za unutrašnje tržište.³¹

Kejns je nastavljao tradiciju u ekonomskoj teoriji koja je naglasak stavljala na rad i zaposlenost. Zapravo, Smit je u ekonomiju uveo bogatstvo, kao pozitivan pristup realnosti, dok je Kejns uveo problem nezaposlenosti, kao najnegativniju pojavu iz realnog života. Nesporan je značaj zaposlenosti. Ipak, u globalnoj ekonomiji se dešava da tamo gdje raste zaposlenost tržište dionica bilježi pad. Kao što sam već istakao ulagači zaključuju da tamo gdje je visoka zaposlenost može se očekivati niži nio preduzetnosti, što može da smanji njihovu dobit.

I mnogo toga se mijenja kada se razvoj jedne ekonomije veže za **svjetsko tržište**, a ne za unutrašnje. U tom modelu unutrašnjeg tržišta tokovi novca se mogu i kontrolisati i predvidjeti sa manjom ili većom sigurnošću, ali u ekonomiji koja je međunarodno povezana i unutar koje novac može lako pristizati, u odnosno napuštati zemlju, to je veoma teško! **Neizvjesnost je mnogo veća nego predvidivost**. Tehnologija je promijenila svijet, a time i ekonomiju. Npr. u Rikardovo doba golub pismoša je bio važan način prenosa informacija. Da li ista ekonomska tehnologija može objasniti ekonomsko ponašanje pojedinca i kompanije u doba interneta?

Tehnologija je promijenila posao i percepciju svijeta. Nekada je Amerika bila daleka, „na kraju svijeta“. Iako je bilo komunikacije – bila je spora. Brzina današnje komunikacije sve mijenja. Kako ističe Ohmae, tehnologija je promijenila geopolitičku stvarnost, pretvarajući stare nacija-države u anahronizme. Zar se kao jedan od ključnih uzroka pada sovjetskog carstva ne uzima informacija? Savremena tehnologija je našla razne prolaze informacija kroz zidove kontrole informacija u Sovjetskom carstvu. Zatvoren sistem se pod naletom informacija prinudno otvara i nestaje.

Tehnologija je svijet učinila **kompleksnim** i **haotičnim**. Karakteristike materije koje je otkrila kvantna fizika mogu se uočiti i kao praktična manifestacija globalne ekonomije. Postoji mnogo paralelnosti između svijeta kompleksnosti i svijeta globalne ekonomije. U globalnoj ekonomiji postoji veliki broj varijabli koje utiču jedna na drugu. To je sistem koji je prirodno dinamičan, ali ne uvijek predvidiv. Mala promjena u jednoj varijabli može imati veliki i neobjašnjive promjene na nekom drugom mjestu („efekat leptira“). Ta međuzavisnost i teško vidljiv uticaj utiču na rušenje mita o ekvilibrijumu (ravnoteži). U sadašnjoj ekonomskoj teoriji preovladava mišljenje da se ekonomski sistemi kreću prema ekvilibrijumu, dok teorija kompleksnih sistema dokazuje da je „klasični“ ekvilibrijum samo jedna od „tačaka privlačenja“. Za ovu teoriju postoje i druga privlačenja, koja uvijek nije moguće razumjeti.

³¹ Interesantno je da istu logiku imaju mjere koje danas predlaže IMF: jačati tzv. interni razvoj, što su mnogi shvatili kao potvrdu protekcionizmu.

Kao što prije Hajzenberga i Bora fizika nije razumjela kompleksne sisteme, tako se kompleksni sistemi u praktičnoj manifestaciji globalne ekonomije ne razumiju u ekonomiji. Upravo to nerazumijevanje te nove pojave kao što je globalna ekonomija traži i novu ekonomsku teoriju, nov pogled na ekonomiju, novu ekonomsku paradigmu. Da li nam fizika u tome može pomoći? Da li iskustvo iz fizike može pomoći?

Otkrića kvantne fizike nisu ignorisala Isaka Njutna i njegovu mehanicističku paradigmu. Za uslove u kojima je nastala Njutnova teorija i dalje vrijedi. Ipak, uslovi su se promijenili. Njutnova fizika može objasniti samo fragmente realnog svijeta. Ovo znači da klasična ekonomija, nastala i vjenčana sa nacija-državom važi i danas tamo gdje postoji nacija-država! Ali, globalna ekonomija sve više nadvladava nacionalne ekonomije i ona traži novu, njoj prilagođenu ekonomsku teoriju.

Globalna ekonomija se mora smatrati totalitetom. To nije prost zbir svih 200 nacionalnih ekonomija sastavljenih u glomilu. Ona je cjelina sa međuzavisnostima unutar nje. Istina, još ne postoji model kojim se ona može opisati. Za očekivati je da će dalji razvoj globalne ekonomije uticati na razvoj te nove teorije ekonomije.

Da li je, koristeći iskustvo iz fizike, to kvantna ekonomija³² – ekonomija u čijoj osnovi je otvorenost, kompleksnost, kaos, neizvjesnost, nepredvidivost?

10. Ekonomski kvant – kako ga shvatiti?³³

Ako nacija-država više nije okvir regulisanja ekonomije, da li to znači da je uloga politike u ekonomiji smanjena? Klasične politike – svakako! Stoga i nastaju regija-države (države u kojima se politička vlast shvata drugačije). Razvoj je sve bliži pojedincu, njihovom znanju i sposobnostima. Prelaz ka pojedincu nas približava **ekonomskom kvantu!**

Kako ja shvatam ekonomski kvant? Ovaj izraz i njegovo shvatanje mi je iz mojih asocijacija u odnosu na atom u fizici. To je snop energije ili snopovi energije koji pokreću ekonomiju, koji

³² Ovaj izraz sam preuzeo od K.Ohmae-a, koji ga usputno pominje u njegovoj raspravi o globalnoj ekonomiji. Inače, po obrazovanju Kenichi Ohmae je fizičar.

³³ Zašto sam se opredijelio za pojam ekonomski kvant? Ukoliko želimo da mijenjamo neku praksu, moramo mijenjati i naše shvatanje te prakse (stvarnost, zbilja), a novom shvatanju treba da se prilagode (ili da iz njega proizidu) novi pojmovi! Najveću zabludu upravo unose iste riječi koje se upotrebljavaju za različite okolnosti ili se radnja koju opisuju dešava u potpuno različitim okolnostima. Npr. pojam inflacija opisuje različite aktivnosti u zemlji koja štampa svoju valutu i u zemlji koja koristi stranu valutu.

Ekonomski kvant treba da izrazi cjelovitost snopova energije koju pojedinac emituje u proizvodnji i sprovođenju ekonomskih ideja. Ekonomski kvant me asocira na proces, tok, dinamiku, i to je njegova suština. Ekonomski kvant nije čestica, to je potencija, mogućnost, objektivna tendencija.

O značaju retorike za ekonomiju vidi McCloskey, Deirdre „Measurement and Meaning in Economics“, Edwrd Edgar, 2001.

podstiču njen rast i razvoj. Gdje se nalazi ta energija? Gdje se nalazi energija ekonomskog razvoja? Da li je to država? Da li je to partija? Da li je to kompanija? Da li je to neki kolektiv?

Ekonomski kvant je po mom shvatanju čovjek „akcije, traganja i stvaranja“. To je pojedinac koji se ispoljava „kao čestica i kao val“. Ovo znači da je to „čestica u pokretu“, osoba koja kreativno treperi. Upravo, kao što se ne može utvrditi položaj atoma, tako se i ne može utvrditi niti snaga snopa energije koju pojedinac u tom treperenju (akcijama, traganju i stvaranju) emituje. Ne radi se o ravnomjernoj energiji već o skokovitoj (neravnomjernoj) energiji. Promjenjivost (skokovitost, kvantnost) u snazi snopova energije razumijem metaforično, kao i skokove i padove u našem ličnom raspoloženju tokom dana.

Ekonomski kvant je upravo sinonim za energiju pojedinca, ali energiju koja je usmjerena ka inovacijama i kreaciji. Odnosno, ekonomski kvant su snopovi energije pojedinca koju mu omogućavaju proizvodnju ideje. **Ekonomski kvant je energija za proizvodnju ideja. Ideja je energija, kao što je i energija ideja.**

Ključni izvori rasta se sa kapitala i rada, sa materijalnih faktora proizvodnje pomjeraju na ideje – na nematerijalne faktore. Zapravo, rad i kapital su i dalje važni. Ipak, napredak, dizanje razvoja na viši nivo, sada traži energiju ideja! Savremeni proizvod je u materijalnom obliku realizovana IDEJA koja kao materijalni oblik egzistira u prostoru i vremenu. Savremena usluga je ideja u nematerijalnoj formi i postoji samo u vremenu (zato usluge i ne mogu biti uskladištene). One se izvode u realnom vremenu, u trenutku isporuke. Supstanca savremenog proizvoda i usluge je ideja. I to je suština i centralna tačka savremenog ekonomskog djelovanja. Upravo ovako shvaćen ekonomski kvant obezbjeđuje da je današnje ekonomsko djelovanje vezano za globalnost. Dominacijom nematerijalnog ostvaruje se globalizacija djelovanja što u klasičnoj industrijskoj proizvodnji (gdje su umjesto ekonomskog kvanta dominirali „agregati“ rad i kapital) to nije moguće. Klasična industrijska proizvodnja ima svoje nacionalne granice, a savremeno ekonomsko djelovanje postaje globalno.

Ekonomski kvant je izvor dodajne vrijednosti. Upravo ideja je izraz sposobnosti stvaranja. Ali ekonomski kvant uključuje kako emitovanje energije (proizvodnja ideja) tako i emitovanje energije da se te ideje sprovedu.

Otkriće da je masa oblik energije, kao što smo već istakli, duboko je uticalo na promjenu načina gledanja na materiju. U kvantnoj fizici masa se više ne povezuje sa materijalnom supstratom, pa se shodno tome više ne smatra da se čestice sastoje od neke osnovne „građe“, već se one hvataju kao snopovi energije. Energija se povezuje sa djelovanjem, sa procesima i to podrazimijeva dinamiku, Ako ovo prenesemo na ekonomiju, možemo zaključiti da još uvijek tražimo tu „osnovnu građu“, da se traga za elementarnom česticom! Npr.za Smita je to bila cijena (sva

ekonomija se svodila na određivanje cijene); za Marksa je to bila roba (roba je osnovna jedinica ekonomije); Kejns – štednja i investicije.

Ako umjesto ovog deduktivnog principa – reduciranje ekonomije na jedan činilac, imamo induktivni prilaz – **razumjećemo da su svi elementi bitni i međuzavisni i samo u svojoj cjelini i međuzavisnosti mogu funkcionisati**. Zašto onda tražimo taj ključni element? Da li nam je to posredno nasljeđe Njutnove fizike i shatanja tog elementa (atoma) kao materijalne čestice? Ako trebamo uzeti u obzir sve elemente, njihovu funkcionalnu cjelinu – zar nije važno tražiti taj ključni odnos? Zar umjesto ovakvog elementa u ekonomiju ne treba uvesti procese ili odnose. Međuzavisnost procesa proizvodi tu energiju! Tu međuzavisnost upravo predstavlja mreža povezanih procesa. **Ekonomski kvant je upravo ta mreža međusobno povezanih procesa u glavi pojedinca**. To su procesi akcije, otkrivanja novog svijeta oko nas, novog prostora, traganje za nevidljivim procesima u prirodnom i društvenom svijetu, proces stvaranja (kreacije) kroz energiju novih ideja i energiju njihovog sprovođenja.

Praktičnije, ja ekonomski kvant vidim u pojedincu, kroz njegovo:

- a) Samopouzdanje, vjeru u ideju;
- b) Sklonost ka ekonomskoj avanturi;
- c) Snagu realizacije ideje;
- d) Veliku energiju (potrebna je emocionalna, duševna i fizička snaga za naporan rad);
- e) Spremnost na rizik – kalkulirani rizik;
- f) Sklonost ka učenju kroz razmišljanje.

Kakvi treba da budu uslovi za stvaranje i realizaciju ekonomskog kvanta? Kakav treba da bude institucionalni okvir za ispoljavanje energije koju imamo u ekonomskom kvantu?

Po mom mišljenju to su:

- a) Ambijent ekonomskih sloboda – jer ambijent ekonomskih sloboda omogućava slobodu konkurencije u jednoj ekonomiji. Zapravo, indeks ekonomskih sloboda je pokazatelj svjesnog (političkog) ograničavanja konkurentnosti u jednom društvu. Obzirom da ekonomski kvant ne traži podsticaje spolja i od države i njenih mjera, već da njegov podsticaj dolazi od snage mreže procesa i mrežne organizacije, princip samoorganizacije postaje sve važniji;
- b) Drugačija uloga države – sadašnja organizacija države, kao što smo već istakli ne predstavlja djelotvornu jedinicu vlasti. Ona je kako ističe Pulić prevelika za rješavanje lokalnih problema, dok je premala za rješavanje globalnih problema. Danas je sve veći broj problema globalnog i lokalnog karaktera. Nivo nacionalne države lagano odlazi u istoriju. Centralna nacionalna država ne može djelovati ni na lokalno, ni na globalno razmišljanje i rješavanje problema.

Glavni problem na individualnom nivou postaje **obrazovanje**. Kako ulagati u sopstveno znanje? Zar znanje nije pretpostavka svakog preduzetnog pojedinca? Upravo ekonomski kvant i nije ništa drugo do stalno povećanje snopova energije, a kroz proces povezanosti, cjelovitosti i permanentnog učenja kroz shvatanje prakse kao najbolje teorije, a teorije kao najbolje prakse. Ovo proizilazi iz ranije iznesenih stavova da je savremeni proizvod i usluga (praksa) opredmećena ideja (teorija), odnosno da je svaka ideja (teorija) opredmećena proizvodom i uslugom (praksom).

11. Teorija kvantne ekonomije i ekonomska kriza

Ekonomska kriza je ukazala na potrebu razvoja nove ekonomske teorije – teorije koja može da objasni ponašanje u globalnoj ekonomiji. Na praktičnom nivou to je jedno novo pitanje: kako iskoristiti globalno tržište za svoj razvoj? Kako biti dio te globalne mreže, čije je ponašanje, još uvijek daleko od našeg razumijevanja. I ova kriza pokazuje da u svijetu uvijek postoji kreativni pojedinci koji se brzo prilagođavaju novim uslovima i te uslove prilagođavaju sebi, ali sa druge strane pokazuju se i tzv.praktičari, koji tvrdoglavo nastavljaju sa načinom razmišljanja koji je doveo do krize da riješe krizu, što je dokaz da su „robovi preživjelih ekonomskih teoretičara“.

Da li nas je ova kriza opomenula da treba da budemo više kreativni, a manje praktični? Ta kreativnost treba da bude rezultat snopova energije koju emituje ekonomski kvant – odnosno glava kreativnog pojedinca! Svakako, trebaće još vremena da teorija ekonomskog kvanta dobija obrise cjelovite teorije kvantne ekonomije.

Ovaj rad je nastao bez ikakvih pretenzija da da doprinose uobičajanju te teorije. Cilj je bio da, shodno svom iskustvu i znanju, ukažem na neke elemente u ekonomskoj stvarnosti, koje je otkrila ekonomska kriza, a koji traže novu ekonomsku paradigmu za njihovo objašnjenje. Ona će takođe polaziti od tržišta, ali globalnog, odnosno od Hajekove katalaksije.

Literatura:

1. Anderson, David „Property Rights, Consumption and The Market Process“, Edward Elgar, 2008;
2. Atali, Žak „Kratka povijest budućnosti“, Meandar Medija, Zagreb, 2009;
3. Borstin, Danijel „Svijet otkrića“, Geopolitika, Beograd, 2003;
4. Bury J.B. „The Idea of Progress: An Inquiry Into His Origin and Growth“, MacMilan, New York, 1932;
5. Capra, Fritjof „Vrijeme preokreta“, Globus, Zagreb, 1986;
6. Capra, Fritjof, „Tao fizike“, Cres, 2004;
7. Colombatto, Enrico „Nemoralnost – no global“, predavanje na Postdiplomskim studijama „Preduzetnička ekonomija“, UDG, Podgorica, 2007;

8. De Bono, Edward „Think! Before It's Too Late”, Random House, UK, 2010;
9. Fausteld, D. „Economic Behavior“, Journal of Economic Issues, Vol.XIV, 3/1980;
10. Gidens, Entoni „Evropa u globalnom dobu“, CLIO, 2009;
11. Gidens, Entoni „Odbjegli svijet“, Stubovi kulture, Beograd, 2005;
12. Greenspan, Alan, „Doba finansijske nestabilnosti“, Zagreb, 1990;
13. Hajek, Fridrih „Individualizam i ekonomski poredak“, FPN, Zagreb, 2002;
14. Hajek, Fridrih „Kontrarevolucija nauke“, CID, Podgorica, 2005;
15. Hajzenberg, Verner „Fizika i filozofija“, Kruzak, Zagreb, 1998;
16. Hajzenberg, Verner „Promjene u osnovama prirodne nauke“, Kruzak, Zagreb, 1998;
17. Herodot „Herodotova istorija“, Dereta, Beograd, 2009;
18. Hoking, Stiven „Budućnost svemira“, Izvori, Zagreb, 2008;
19. Hoking, Stiven „Kratka povijest vremena“, Otokar Keršovani, Opatija,, 1988;
20. Howkins, John „The Creative Economy“, Penguin Books, UK, 2001;
21. Kanton, Džejms „Ekstremna budućnost“, CLIO, Beograd, 2008;
22. Kejns, Džon M „Opšta teorija zaposlenosti, kamata i novca“, Kultura, Beograd, 1965
23. Knight, Frank „Risk, Uncertainty and Profit“, Boston, 1921;
24. Kun, Tomas „Struktura naučnih revolucija“, Jasenski i Turk, Zagreb, 1999;
25. Lipsey, Carlaw, Bekar „Economic Transformation“, Oxford University Press, 2005);
26. Madžar, Ljubomir „Teorije i modeli agregatne tražnje“, Informator, Zagreb, 1982;
27. Marshall, Alfred „Principles of Economics“, London, MacMillan And Company, 1890;
28. Mc.Evoy, J.P; Zarate, Oscar „Kvantna teorija“, Naklada „Jesenski i Turk“, Zagreb, 2002;
29. McCloskey, Deirdre „Measurement and Meaning in Economics“, Edwrđ Edgar, 2001.
30. Mises, Ludvig von; Hayek, Friedrich „O slobodnom tržištu“, klasični eseji, MATE, Zagreb, 1997;
31. Ohmae, Kenichi „Invisible continent“, Harper Business, New York, 2001;
32. Ohmae, Kenichi „Nova globalna pozornica“, MATE, Zagreb, 2008;
33. Pejovich, Steve „Law, Informal Rules and Economic Performance“, Edward Elgar, 2008;
34. Pulić, Ante, Informacijsko društvo i ekonomija, Privredni vjesnik, Zagreb, 1990;
35. Radvanji, Pjer; Bordri, Monik „Istorija atoma“, Klub NT, Beograd, 1997;
36. Reinert, Erik „Globalna ekonomija“, Čigoja štampa, Beograd, 2004;
37. Rifkin, Jeremy „Entropija – nov pogled na svijet“, MISL, Zagreb, 2002;
38. Ricardo, D. „Načela političke ekonomije i oporezivanja“, Centar za kulturnu djelatnost SSO Hrvatske, Zagreb, 1953;
39. Smith A., *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Global book, Novi Sad, 1998
40. Smith, Ron „Adam Smith and The Origins of American Enterprise“, Truman Talley Books, New York, 2000;